

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor

Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István

Szerkesztőségi munkatársak: Barna Péter, Haffner Anikó

Arculat és tördelés: Telling András

A lap szellemiségét gondozó Zempléni Múzsza Kör további tagjai:

Baráth Béla Levente, Koncz Gábor, Lapis József, Lőrincz Szabolcs,

Nagy György András, Takács Ádám, Ugrai János.

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány

Adószám: 18442960-1-05

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Szerkesztőségi és kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk: btg@zemplenimuzsa.hu

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft. Előfizetési díj egy évre 2000,- Ft.

Előfizethető átutalással a Zempléni Múzsza Alapítvány 11994105-06429168-10000001 számlaszámára.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Számunk szerzői

A. Gergely András CSc szociológus, politológus, kulturális antropológus, egyetemi oktató, szerkesztő. *Asbóth Balázs* gimnáziumi tanár. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Bödecs László* költő, szerkesztő, esztétika szakos egyetemi hallgató. *Koncz Gábor* PhD közgazdász, egyetemi magántanár, ny. főiskolai tanár. *Kósa Eszter* fizika alapszakos egyetemi hallgató, költő. *Kovács Edward* költő, kritikus. *Lapis József* PhD irodalomtörténész, kritikus, költő, szerkesztő, könyvtáros. *Lukács Flóra* irodalom- és kultúratudomány mesterszakon végzett, költő. *Nagy Hajnal Csilla* költő, író, drámaíró. *Papp Dénes* író, dalszerző. *Retkes Attila* PhD muzikológus, egyháztörténész, lapszerkesztő, egyetemi adjunktus. *Szénási Miklós* író, költő, lapszerkesztő. *Turóczi Márk* történész, PhD hallgató. *Tusnády László* CSc költő, műfordító, irodalomtörténész, emeritus professzor. *Ugrai János* PhD neveléstörténész, habilitált egyetemi docens. *Varga-Nagy Anna* biológia tagozatos gimnáziumi tanuló.

Állandó támogató: Nemzeti Kulturális Alap



UGRAI János

Somosi János

protestáns teológus a reformkori Akadémián



Somosi János azon kevés tudós egyike, aki nemcsak protestáns, hanem protestáns teológus létére került be a reformkorban frissen szervezett Magyar Tudós Társaság tagjainak sorába. A sárospataki kollégium professzoraként 1834-ben választották levelező taggá, s ezzel ő lett a Bodrog partján a második akadémikus. Hivatalosan csak Nyíri István „előzte” őt meg, aki már 1831-ben a VI. osztály levelező tagja lett. Valójában azonban inkább a harmadiknak tekinthetjük a patakiak sorában Somosit, hiszen az első akadémikus a Társaság alapszabályát kidolgozó bizottságban is szerepet vállaló Kövy Sándor jogprofesszor lett volna, ha nem halt volna meg közvetlenül az Akadémia alakuló ülését megelőzően.¹

Somosi akadémiai jelenléte elsősorban nem vallási hovatartozása, hanem tudományos életműve miatt okoz feltűnést. Szinte az egyetlenként képviselte ugyanis a protestáns hittudományi gondolkodókat. Hosszú, tartalmas pályája enélkül is megérdemelné az utókor alaposabb figyelmét, ez a körülmény viszont kifejezetten unikálissá teszi alakját. Az alábbiakban ezt az összefüggést igyekezzük kibontani, s a főbb jellemzőit megvizsgálni.²

A reformkori Akadémia tagságának összetétele – protestáns szemszögből

A reformkorban a Magyar Tudós Társaság 273 tagot vett fel a soraiba – beleszámítva az igazgatósági, tiszteleti, rendes és levelező tagokat is. A harminc igazgatósági taggal nem számolva 243 tudományos vagy művészeti életművel rendelkező férfit számolhatunk összesen. Egyelőre csak bizonyos pontatlanságok felvállalásával, az arányok megközelítőleg pontos érzékeltetésének a céljából tudjuk kijelenteni: e 243 tag mintegy 40%-a, nem egészen száz tudós volt protestáns. (A bizonytalanságokat a felekezeti besorolás egyéni tisztázatlanságai okozzák: tucatnyi azoknak a tagoknak a száma, akiknek a vallására nézve egyelőre nem találtunk megbízható utalást, adatot.) E nagyjából száz akadémikusnak körülbelül a kétharmada volt református, tehát összesen a reformkorban a 243 tagnak megközelítőleg 28%-a volt helvét hitvallású. A reformátusok és az evangélikusok is jelentősen felülreprezentáltak voltak tehát a lakosságon belüli súlyukhoz, népességarányukhoz képest: a reformátusok lakosságon belüli aránya 14-17, az evangélikusoknak 8% körüli volt ezekben az évtizedekben, a felülreprezentáltság az Akadémián tehát mindkét felekezet esetében meghaladta a másfélszeres szorzót.³

A protestánsok nagy arányú jelenléte a tudományos élet e csúcspontjában ugyanakkor távolról sem jelentette az egyházi-vallási hittételek szisztematikus, tudományos igényű képviselését is. Szigorúan nézve a korszakban csupán két protestáns teológus jutott be az akadémikusok kiválasztott körébe: a debreceni Budai Ézsaiás mellett a sárospataki Somosi János. Jóval megengedőbb kategorizálás esetén a korszak ismert, hittani témákban is rend-



szeresen megnyilvánuló íróit, egyházi közíróit is, valamint az egyetlen protestáns egyháztörténészt (Herepei Károlyt) is idesorolva sem körvonalazódik népes tábor: Somosi és Herepei mellett ekkor legfeljebb a nagyenyedi tanár Hegedűs Sámuel, a debreceni Kiss Bálint és a mezőberényi Székács József, valamint a soproni evangélikus Edvi Illés Pál sorolható ide. A kör csak akkor tágul némileg, ha az olyan, az egyházi közélet kérdéseiben megszólaló és maradandót alkotó szerzőket is figyelembe vesszük, mint Fáy András vagy Szemere Bertalan.

E rövid mérleg-megvonaás fontos konklúziója tehát, hogy miközben az akadémiai érvényesülés kifejezetten nyitva állt a protestáns tudósok, művelt gondolkodók előtt, vallásuk teológiai nézeteinek testületen belüli tudományos képviselőre lényegében nem kaptak lehetőséget. Ennek az érdekes feszültségnek mintegy az epicentrumában helyezkedett el Somosi János, aki szinte egyedüli kivételként képviselte, vagy legalábbis elvileg képviselhette a protestáns hittudomány szempontjait a hazai tudományosság elitjében.

Somosi János élete és pályája

Somosi János 1783-ban született a zempléni Bodzásújlakon. Ároni ház fia volt, édesapja szülőfalujának gyülekezetét lelkészként szolgálta. Tanulmányait Sárospatakon végezte, egy évig pedig a szepességi Lőcsén tanult részint németül, részint pedig az ottani evangélikus líceumban bölcséleti tárgyakat (metafizikát, alkalmazott mennyiségtant). Hamar világossá vált, hogy a sárospataki kollégiumban marad: előbb helyettes, majd állandó oktatóként a gimnáziumi tagozaton tanított. Három év elteltével humaniorum professzornak, s ezzel párhuzamosan alkonyvtárnoknak is kinevezték. Négy éven át működött e kettős tisztségében, majd 1813-ban Göttingenbe utazott – egy igen illusztris (pontosabban: később illusztrissá váló) társaság tagjaként érkezett oda. Együtt utazott ugyanis Szoboszlai Pap Istvánnal, ifj. Péczely Józseffel, Hetényi Jánossal, Kerekes Ferencsel és a későbbi dunántúli püspök Nagy Mihállyal. Ők mindannyian a reformkori protestáns közélet meghatározó tagjaivá lettek később.⁴ Peregrinációját követően még három évig folytatta a felsőbb gimnáziumi osztályok tanáraként, majd 1818-ban teológiai professzorral választották. A Sárospatakon újonnan alapított harmadik teológiai katedrát kapta meg: az egyháztörténet és az újszövetség magyarázata, továbbá a görög nyelv tanítása lett a feladata. 1823-tól a Nagykönyvtár felügyelő gondnoka is ő lett.

Somosi az egyik leghosszabban katedrán maradó professzora volt a sárospataki kollégiumnak, tanári feladatait 1855-ig ellátta, ily módon – helyettes és gimnáziumi tanári éveit is beleszámítva – jóval több, mint négy évtizedig nevelkedtek nézetei segítségével a tiszáninnyi lelkészek. Ez azért is figyelemre méltó, mert 1844-ben Alsó-Zemplén esperesévé választották. Az egyházmegyei papi vezető tisztséget elfogadta, de a professzori hivataláról nem mondott le. Ez önmagában is kuriózum, hisz általában a kollégium tanárai, ha papi vezetővé választották, valamelyik előkelő papságra cserélték fel a katedrát. (Ez történt Óri Fülöp Gáborral és Zsarnay Lajossal is, amikor szuperintendenssé emelte őket az egyházkerület. Előbbi Sajószentpéter, utóbbi Miskolc lelkésze lett, tanári működésüket pedig befejezték.) A Somosi-féle pozícióhalmaz pedig azért különösen pikáns, mivel az alsó-zempléni esperesi tisztséggel automatikusan együtt járt a kollégium algondnoki feladatköre is, amit ily módon az intézmény egy belső, tanári alkalmazásban álló munkatársa töltött be. Nem állítható, hogy teljesen egyedülálló lenne a sárospataki kollégium és a tiszáninnyi református egyházkerület között, 19. századi történetében ez a hatásköri átfedés, annak jellege és jelentősége azonban mindenképpen szembeszökő.⁵

Somosi János 1855-ben halt meg. A főiskolai algondnoki és professzori feladatait haláláig ellátta, esperesi hivataláról azonban 1854-ben lemondott.

Somosi János munkássága és helye kora magyarországi protestáns teológiájában

Somosi nem számított kifejezetten termékeny szerzőnek. Írásait két nagyobb csoportba sorolhatjuk: részint több tanítást szolgáló teológiai jellegű kötetet publikált, részint pedig szótárírói, szótárszerkesztői tevékenysége bizonyult maradandónak. Első komolyabb munkája 1827-ben jelent meg, ekkor egy keresztyén dogmatikai bevezetést készített a hittudományi tanulmányok megalapozásához.⁶ Ezt 1835-ben ismét közreadta, 1843-ban pedig *A hittan első vonásai* címmel átdolgozva publikálta. Legfőbb műve egy közel 1300 oldal terjedelmű kötet *Keresztyén hittudomány* címmel. A könyv 1836–38-ban jelent meg Sárospatakon, s a korszak protestáns teológiai művei közül kitűnt nemcsak terjedelmével, hanem teljességre törekvő szintézis-jellegével is. E monográfia alapos bemutatásával és mélyelemzésével még adós a teológia tudománya, s ennek a hiányosságnak a felszámolását mi sem vállalhatjuk. Helyette csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szerző a korszakban meglehetősen szokatlan módon részletesen, minden nagyobb szakasz végén pontos iránymutatást ad a témába vágó literatúrára vonatkozóan. Így szellemi forrásainak, kútfőinek a beazonosítása nem okoz nehézséget – legfeljebb csak a feltüntetett szerzők és művek mennyisége hőkentheti meg az olvasót. Ebből fakadóan még ezeknek a feltárása és tételes összesítése is külön kutatást érdemelne.

Somosi magától értetődően hivatkozik – és ha szükséges, a kifejtésekben vitatkozik – a legkülönbözőbb gondolkodókkal. Egyaránt feltűnnek a kötet lapjain Kant és Fichte, Hume és Brehm, Grotius és Herder, Lessing és Niethammer, Benjamin Constant és Schleiermacher művei és gondolatai. Az itt felsoroltak mindegyikére igaz, hogy a természeti törvények, a természetjog és az empirizmus, racionalizmus hangsúlyozásával, netán a vallási tolerancia hirdetésével erőteljesen hozzájárultak a felvilágosodás nyomán kibontakozó teológiai útkeresés kényszeréhez, s bírálták, esetleg meg is tagadták a korábbi (ortodox) hitelveket.⁷

Bár nem mindenhol érhető tetten a kötetben, a szakirodalom eddigi megállapításai szerint Somosi Jánosra egyértelműen hatottak Kant nézetei. Egy 1874-ben megjelent munkájában a – szintén tiszáninnyi református – Szeremlei Sámuel Kant kései epigonjának nevezi őt. Hogy ez a kantianus felfogás mégsem csillan meg a kötet minden lapján, azt Szeremlei azzal magyarázza, miszerint az egyházak hivatalos elvárásai olyan falakat emeltek ezekben az évtizedekben, amelyek miatt a racionalisták csak kevésé színtén és következetesen tudták álláspontjukat kifejteni. Ez mellesleg Szeremlei szerint nemcsak a szerzők tiszta állásfoglalásának a kárára volt, hanem úgy általában a teológia tudománya is sokat veszített miatta: „s épen e miatt, hogy t. i. a tanszékeken az egyháznak, nem pedig az alanyi meggyőződésnek tolmácsaiként ültek, minden hűségese szolgálataik mellett sem tudtak őszinte lelkesedést támasztani tudományuk s a hit iránt.”⁸

Mindenesetre az újabb szakirodalmi kutatások is arra jutottak, hogy Somosi János – és nyomában a sárospataki lelkészképzés – a 19. század első harmadában nemcsak a protestáns ortodoxiától távolodott el, de a klasszikus racionalizmus talajától is elmozdult. A német teológiai, filozófiai és természetjogi szakirodalmat bizonyos késéssel, s még inkább csak töredékesen, esetlegesen követő, azzal a peregrinációjuk során megismerkedő hittanárok–professzorok egyéni narratívájukat, ízlésüket erősen érvényesítő rendszereket alkottak. Ez nagyon nehézé teszi az egyes szerzők, tanárok szellemi irányzatokba való besorolását, hisz kis túlzással ahány szerző, annyiféle csapásirány mutatható ki. Ezt a sokféleséget növelte, hogy a protestáns teológiai irodalom nagyon kevés szintetizáló alapművel, s még kevesebb nem kompilációra épülő, hanem önálló, rendszeralkotásra törekvő munkával rendelkezett. A 19. század első felében jobbra külföldi szerzők szoros vagy szabadabb fordításában merült ki a református hittani szakirodalom. Ezt inkább már csak a század közepén egészítették ki a kisebb lélegzetű, de egyre önállóbb, a nemzeti–nyelvi sajátosságokat jobban érvényesítő alapvetések.⁹





Ezek megszületését nagy mértékben elősegítette, mi több, ösztönözte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* című közös, református–evangélikus sajtóorgánus 1842. évi megindulása. De a hazai teológiai gondolkodásra különösen a neoabszolútizmus éveiben szünetelő folyóirat újraindulása, az 1858-tól megjelenő új folyam hatott megtermékenyítőleg. A Ballagi Mór által szerkesztett folyóirat egyre markánsabban vált a teológiai liberalizmus orgánusává. Ez pedig elősegítette a hazai teológiai gondolkodás kibontakozását. Előbb a Koncz Sándor által némi malíciával „folyóirat teológiának” nevezett, hírlapi esszékre, hosszabb – de azért alapvetően mégiscsak kicsiny terjedelmű – tanulmányokra, valamint vitacikkekre szorítózkodó diskurzus vált rendszeressé. Majd pedig a század második harmadában mind inkább egyértelművé váltak az álláspontok: a 18. század közepi ortodoxiától eltávolodó, a felvilágosodás természetjogi és logikai vívmányait érvényesítő koncepciókból nőtt ki a teológiai liberalizmus. Az ebbe a nagy halmazba (tehát a teológiai liberalizmushoz, illetve annak szellemi gyökereihez, a racionalistákhoz és a kantianusokhoz) sorolható gondolkodók közös nevezője, hogy nagy hangsúlyt helyeztek többek között a szentírás filológiai értelmezésére és történeti kritikai elemzésére, Jézust és a bibliai eseményeket egyfajta történelmi realitásként fogták fel, s az ezen a határon túllévő dogmákat – változó intenzitású – fenntartással kezelték. Ennek megfelelően az egyházat is mint a hívők szabad akaratából létrejövő, s annak megfelelően folyton változó, átalakuló társadalmi konstrukcióként tisztelték. A másik póluson a 19. század közepére, második harmadára megszilárdult az újortodoxia vagy ébredő teológia álláspontja. Ez lényegében egy visszafordulás a racionalizmusból az ortodoxia irányába, amennyiben az Ige, a Szentírás kijelentés-jellegére, a vallásos tanítások ésszel nem felfogható, nem megragadható elemeire helyezi a fő hangsúlyt.¹⁰

Míg a református újortodoxiának elsősorban Debrecen, a teológiai liberalizmusnak az új feltörekvő egyházi–szellemi centrum, Pest volt a központja. A vidéki iskolavárosok, így például Sárospatak is inkább a teológiai liberalizmus oldalán helyezkedtek el, bár jellemzően egy-egy személyiség gondolkodásában, írásaiban is felfedezhetőek a besorolást tovább nehezítő eklektikus jegyek.

Ezt az inkább a felvilágosodás pártján elhelyezkedő, de egyfajta billegő magatartást kiváloán illusztrálja Somosi János esete is. Kant iránti egyértelmű rokonszenve, valamint a felvilágosodás legkitűnőbb elméi iránti, már idézett nyitottsága elvileg egyértelművé teszi a besorolását. Ugyanakkor a kérdéskör egyik kortárs szakavatott szerzője, Kovács Ábrahám hangsúlyozza: miközben Somosi nagy jelentőséget tulajdonított a „az ész józanságainak”, a szintiszta racionalizmustól mégis óvakodott. Ezzel szemben a vallást természeti és kijelentett részre osztotta, s ezáltal megteremtette a kétféle értelmezés lehetőségét.¹¹ Ily módon pedig közélet a 19. század derekán már sokakat megszólító irányzathoz, a szupranaturalizmushoz. A szupranaturalizmus a racionalizmus talajáról a Schleiermacher-féle teológiai romantika irányába való elmozdulást jelentette. A szupranaturalisták ugyanis elfogadták az isteni kijelentés természetfelettségét, s így védelmükbe vették a hitigazságokat. Az ezen alapuló teológiai romantika a hit kérdésében az érzelmek domináns jelentőségét hirdette – miközben a vallás és az egyház társadalomban betöltött funkcióját illetően megmaradt az alapvetően liberális állásponton.¹²

Következtetések: egy közvetítő protestáns teológus az Akadémián?

Az eddig leírtak alapján levonhatnánk azt a következtetést, hogy Somosi János személyében az Akadémia tagságába egy a felvilágosodás teológiai–filozófiai tanításaival rokonszenvező, de azoknak az egyházi pozíciókat már veszélyeztető túlzásaitól tartózkodó, kompromisszumra mindig kész, a különböző dogmatikai táborok között közvetíteni képes teológus került, aki különösen széles körű olvasottságával letéteményese lehetett a protestáns teológiai nézetek közötti közös nevező keresésének.

Miközben pontosan egyelőre nem ismerjük a reformkori akadémiai tagsághoz vezető feltételeket, s nem tudjuk elkülöníteni a Tudós Társaságba vezető tipikus útvonalakat, erős a gyanúnk, hogy a fenti értelmezés inkább téves, mint igaz. Egyfelől azért, amit már hangsúlyoztunk: a protestáns teológusok szinte egyenként képviseltek más-más markáns nézőpontot, s általában egy-egy gondolkodó életműve önmagában is eklektikus volt. Ily módon pedig egyszerűen nem tartott ott az 1830-as években a magyarországi protestáns teológiai gondolkodás, hogy bármilyen táborok között lehetett és kellett volna egyensúlyozni, közvetíteni. Másfelől nem feledhetjük: Somosi levelező taggá választása 1834 novemberében történt, jónéhány évvel előbb, minthogy a saját korában kétségtelenül egyedülállóan monumentális keresztyén hittudományi monográfiája megjelent volna. 1834-et megelőzően csupán egy propedeutikai célú tankönyve jelent meg teológiai témában – nem valószínű, hogy ilyenért akadémikus rang járt volna.

Ugyanakkor Somosi János életművének van egy másik, nagyon fontos ága. A már említett szótárírói működése már az 1830-as évek elején feltűnő eredménnyel járt: 1832-ben jelent meg *Sidó grammatika. Hálai professor Gesenius Wilhelm után tanítványai számára* című tankönyve, amelyet a következő évben követett egy két részre osztott munka: az első kötet maradt a grammatika, a második könyv pedig olvasási gyakorlatokat és hozzátartozó szótárjegyzéket tartalmazott. Mindkét kiadványt Budán nyomtatták. A mű eredeti szerzője, Wilhelm Gesenius pedig különösen figyelemre méltó tudós: a hallei–wittenbergi egyetem professzora rendkívüli népszerűségnek örvendő tanár volt, előadásaira ezres (!) nagyságrendben özönltek a hallgatók. Az első olyan hebraista volt, aki racionalista alapokon szakított a zsidó mint szent nyelv felfogással, s a hébert (valamint az egyéb keleti nyelveket) a grammatikai összefüggések irányából vizsgálta, s a kapott eredményeket történeti, archeológiai és vallástudományi kontextusba helyezte. Ezáltal pedig a hebraisztika egyik legfontosabb, úttörő jelentőségű alakjaként tisztelik máig.¹³

Minden bizonnyal Somosi János Gesenius művének magyarra ültetésével ért el olyan eredményt, amelyet a nyelvi–filológiai kérdések iránt egyébként is fogékony tudós társaság áttörésként értékelt. Somosi ráadásul aktív maradt ezen a területen: a megválasztása körüli hónapokban dolgozott a *Biblia* egy új kiadásán, ami aztán 1835-ben jelent meg Sárospatakon. Majd pedig aktív szerepet vállalt a Zsarnay Lajos által szerkesztett *Görög–magyar szótár* előkészítési munkálataiban (ez már csak a halála után, 1857-ben került ki a nyomdából).

A Magyar Tudós Társaság reformkori tagságának összetételét vizsgálva erős lehet a gyanúnk, hogy Somosi Jánosnak a megválasztását sokkal inkább segítette nyelvészeti irányú, mint teológiai jellegű érdeklődése. Bár az a tény, hogy a reformkorban szinte minden tényező (pl. felekezeti hovatartozás, diszciplináris arányok, kultúrrégiók) mentén közismerten egyfajta egyensúlyozó szerepre törekvő Akadémiának az inkább tartózkodó, fontolva haladó Budai Ézsaiás után a maga felvilágosult racionalista nézeteivel épp ő lett a második protestáns hittudós tagja, a teológiai aspektus fontosságát sem cáfolja.¹⁴





Jegyzetek

1 Somosi tartotta aztán a halotti beszédet Kövy fölött. Ennek egy részlete megjelent az országos tudományos sajtóban: G. L.: Néhai Kövy Sándor felett Tiszt. Somossy János Professor Úr által tartott beszédnek biographiai része. = Tudományos Gyűjtemény 1834. 8. k. 84–87. o. A kérdésről átfogóan lásd: Bolvári-Takács Gábor: A Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Tudományos Akadémia szellemi kapcsolatai = Zempléni Múzsza, XV. évf. 2. szám, 2015. nyár, 21–33. o.

2 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjának és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

3 Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Budapest, 1996. 149–150. o.

4 Erdélyi Ilona: Peregrináció és a tudásvágy. Somosi János sárospataki tanár úti naplója 1814-ből. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Vác, 2013. 140–141. o.

5 Ismerünk egy Somosi eseténél sokkal károsabb, mondhatni: tragikusan végződő hasonló pozícióhalmozást. Az 1870-es években Antalfi Jánossal esett meg, hogy egyszerre volt jogtanár, a főiskola jogigazgatója, az intézmény közigazgatója, a tápintézet vezetője, s nem utolsósorban a Sárospataki Népbank igazgatósági elnöke. A többszörös átfedések szövevényes hálójába aztán belegabalyodott Antalfi, s az ellenőrizhetetlen pénzügyi tranzakciók során egy nagyobb összegnek nyoma veszett, amiért sikkasztás vádjával letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Az ügy rendkívül tanulságos az 1870-es évekbeli kisvárosi miliőre vonatkozóan: Ugrai János: Megtévedt jellemek, eltorzult struktúrák. Előtanulmány egy professzor bukásának társadalomtörténeti elemzéséhez. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Budapest, 2017. 81–97. o.

6 Somosi János: A dogmatika theológiának első vonásai. Kezdő tanítványainak számára. Sárospatak, 1827.

7 A felsoroltak közül talán csak Brehm neve cseng ismeretlenül: Georg Niklas Brehm (1753–1811) lipcsei filozófia-professzor, akinek a filozófiája az empirizmuson és a természeti törvényeken alapult. Klemme, Heiner F. – Kuehn, Manfred (Ed.): The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers. Bloomsbury Academic. Londod – Oxford – New York – New Delhi – Sidney, 2016. 95. o.

8 Szeremley Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta. Budapest, 1874. 66. o.; Sári Szabó Katalin: Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika”. In: Cieger András (szerk.): „Hazám tudósi, nagy könyvet vevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai. Budapest, 2017. 300. o.

9 Fizély Ödön: A német racionalizmus. = Theologiai Szaklap. 16. évf. 1918. 3. szám, 70–72. o.; Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Budapest, 2010. 25–26. o.

10 Barcza József: A racionalizmus teológiatörténeti háttere. = Református Egyház. XXI. évf. 1969. 12. szám, 257–259. o.; Kovács Ábrahám, i. m. 30–32. o.; Kolombán Vilmos: Kolombán Vilmos József: Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25. Kolozsvár, 2019. 170–172. o.

11 Kovács Ábrahám, i. m. 25–27. o.

12 Bátoriné Misák Marianna: Egy elfelejtett élet a 19. század útvesztőjéből. Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága. Sárospatak, 2017. 225–227. o.

13 Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786–1842). Schorch, Stefan – Waschke, Ernst-Joachim (Hrsg.): Biblische Exegese und hebräische Lexikographie. Das „Hebräisch-deutsche Handwörterbuch“ von Wilhelm Gesenius als Spiegel und Quelle alttestamentlicher und hebräischer Forschung, 200 Jahre nach seiner ersten Auflage. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. 427. Berlin–Boston, 2013.

14 Budai Ézsaiás „szemléleti konzervatívizmusát” erősen hangsúlyozza: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. (Harmadik, kiegészített kiadás.) 583. o.

RETKES Attila
Józan Miklós
unitárius püspök
emlékezete



Több mint négy évtizeden át – 1899-es budapesti lelkészi kinevezésétől 1941-es püspökké szenteléséig – Józan Miklós volt a magyarországi (Erdélyen kívüli) unitárius egyházrész első számú, meghatározó személyisége. Fáradhatatlan szolgálatát a kolozsvári egyházi központ és magyarországi lelkésztársai is elismerték. A trianoni békediktátum utáni, felekezeti szempontból válságos időszakban tanúsított helytállása, a húszas-harmincas évek élénk budapesti unitárius egyházközségi és egyháztársadalmi élete, valamint a nemzetiszocialista és hungarista eszmékkel szembeni következetes fellépése a 75 éve elhunyt Józan Miklóst a 20. század kiemelkedő magyar protestáns püspökeinek sorába emeli. Szimbolikus értékű, hogy a Lakiteleki Népfőiskola Keresztény Panteonjában Józan Miklós mellszobra (Szabó-Imrefia Béla alkotása) a református Ravasz László és az evangélikus Ordass Lajos szobra mellett kapott helyet.

Pályakép

Józan Miklós 1869. december 6-án született a Torda-Aranyos megyei Túr községben. Apját igen korán elveszítette. „Posztumusz gyerek vagyok: édesapámat, Józan Elek sinfalvai kántortanítót hat hónappal a születésem előtt, a mezőn agyonsújtotta a villám” – idézte fel a tragédiát egy életút-interjúban.¹ Mostohaapja, Borbély Lajos tordai kovácmester nevelte fel, akire hálásan emlékezett.² Tanulmányait Tordán és Kolozsváron, unitárius elemi iskolában és gimnáziumban végezte, majd jelentkezett a teológiára, ahol a legkiválóbb növendéknek bizonyult. 1888-tól legátusként (Hódmezővásárhely), majd segédlelkészként (Polgárdi) a mai Magyarország területén szerzett gyakorlatot.

1893-ban Józant az egyház Oxfordba küldte tanulni – itt alapozta meg kiváló angol nyelvtudását, brit és amerikai testvéregyházi kapcsolatait, amelyek végigkísérték szolgálatát. 1896-ban az erdélyi unitarizmus egyik központja, Torockó hívta meg lelkészének. Mívesen megírt keresztlési és temetési beszédeiről, gyülekezetépítő-közösségszervező tevékenységéről fél évszázaddal később, a temetésén utóda, Benczédi Domokos lelkész emlékezett meg. Torockói szolgálata idején Józan megnősült: Haftl Etelkával ötven évig éltek házasságban, s három fiúgyermekük született, akik közül 1941-ben – Józan püspökké választása idején – „a legidősebb, Miklós a Gázművek tisztviselője, Dezső az Anyagvizsgáló Intézetnél van; a legkisebb, Gyurka az OKH-nál tisztviselő.”³ Halálakor, 1946 januárjában a püspöknek három unokája volt: Mária, Miklós és György.⁴

Józan Miklós 1899. október 1-én lett a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkésze, és a tisztséget 1941. június 29-ig töltötte be. Ezen a napon a Magyar Unitárius Egyház